

ESKİ TÜRKÇE “EŞ/HANIM” KELİMESİ ÜZERİNE BAZI AÇIKLAMALAR*

Peter ZIEME

Çev.: Aybüke Betül KIYMAZ*

Eski Türkçe kişi adlarının açıklanması ve toplanması, Turfandaki hukukî ve ekonomik belge çalışmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın, belge basım işleriyle uğraşan insanların karşılıklı ilişkilerini anlamamıza yardımcı olduğundan söz edebiliriz. Eski Türkçe adlar ve bu adların köken-anlam çalışmasını yaparken, sadece kişi adlarını değil; dinî kitaplara bağlı baskılardaki isimleri de toplamak gereklidir. Şimdiye kadar düzenlenen, kişi adlarını içeren yayınlanmayan baskılar ve benzer yazılar, erişilebilir yeni kaynaklar yapmak için kullanılacaktır.

Kişi adlarına doğru açıklamalar yapabilmek için; maalesef her zaman isimlerde de değil, birçok durumda önceki bağlantılara dikkat etmek gereklidir. Dinî yayınlarda geçen “eş” anlamına gelen bazı kelimeleri tartışmadan önce, düzenleyicilerin büyük ağabeylerine (içi) bölümün ilk kısmında yer verdiklerini belirtmek isterim. Bu gerçek, A. V. Gabain’in ailenin sosyal hayatında büyük ağabeylerin özel rolü çalışmasında işaret ettiği sonuçla da uyuşur.¹

“Eş” ve “Kadın” kelime grupları üzerinde birkaç defa çalışılmıştır. W. Bang², S. Çağatay³, L. Rásonyi⁴ ve L. A. Pokrovskaja⁵ sadece en önemlilerinden birkaçıdır ve bu konuya gerçekten değerli katkıları vardır. Ne bu çalışmaların sonuçlarını tekrarlamak, ne de bilinen sıradan kelimeleri tartışmak gibi bir niyetim vardır. Asıl hedefim, son zamanlarda yayınlanan metinlerdeki bazı bilinmeyen terimlere dikkat çekmek ve çoktandır bilinen bazı kelimeler üzerinde yeni bilgiler ortaya koymaktır.

---

* “*Permanent International Altaistic Conference*” adlı toplantının 29. buluşmasında sunulan “*Some Remarks On Old Turkish Words For ‘Wife’*” başlıklı yazının İngilizceden çevirisidir.

* Araş.Gör., Düzce Üniversitesi.

¹ A. V. Gabain, *Das Keben im uigurischen Königreich von Qoço* (850-1250), Wiesbaden 1973, pp. 58-59.

² W. Bang, *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Zweiter Brief: Uzuntonluş – die Krone der Schöpfung*, in: *Ungarische Jahrbücher* 5 [1925], pp. 231-251.

³ [a] S. Çağatay, *die Bezeichnungen für Frau im Türkischen*, in: *Ural – Altaische Jahrbücher* 33 [1961], pp. 17-35; [b] Bazı eklemelerle: Türkçede “kadın” için kullanılan sözler, in: TDAYB 1962, Ankara 1963, pp. 13-49.

⁴ L. Rásonyi, *Der Frauennamen bei den Türkvölkern*, in: UAJb 34 [1962], pp.223-239.

⁵ L. A. Pokrovskaja, *Terminy rodstva v tjurkskikh jazykakh*, in: *Istoriceskoe razvitie leksiki tjurkskikh jazykov*, Moskva 1961, pp. 11-81.

1. KİSİ

G. Clauson'un "Etimolojik Sözlüğü"⁶ ve Kaşgarlı'nın Divânı'nın⁷ yeni Amerikan baskısı, "insan" anlamına gelen "kişi" ile "hanım, eş" anlamındaki "kisi"⁸ kelimesini, en azından daha eski zamanlar için anlam olarak birbirinden ayırmamız gerektiğini ortaya koymuştur. W. Bang "kişi" sözcüğünü "eş-hanım"⁹ anlamını kasteden bir kelime olduğunu düşünürken; G. Clauson bazı eski Uygur belgelerini¹⁰ yorumlayarak ve Kaşgarlı'nın açıklamalarına bağlı olarak "kisi"yi tanıtmıştır. Ek olarak, şimdiye kadar bilinen aile kayıtları içerisinde "kisim" kelimesi "my wife" "eşim" anlamında yer almaktadır¹¹. Dinî metinlerde ise korunmamış olan *Avalokiteśvarastava* metninin¹² Eski Türkçe versiyonuna ek olarak, gönüllü çalışan râhip 'Alp Bars' ve yine gönüllü çalışan râhibe 'Kökäč' tarafından yazılmış baskı, öncelikli olarak başvurulması gereken kaynaklardandır. Bu baskıda, rahip ve rahibe isimlerinin ilişkisine dair bir açıklama yoktur. Ancak, erkek ve kız kardeş olabilmeleri ihtimalini de göz ardı etmeksizin, karı koca oldukları benzetme yoluyla çıkarılabilir. Değerlerin değişimi bölümünün içerdiği şu ifade dikkat çekicidir: "kisim Alqatmışqa" "eşim Alqatmış"¹³. Berlin Turfan Koleksiyonunun düzenlenmeyen baskısı TM 36, Budist dini düzeninin 6 sutrasının blok baskı düzenine aittir¹⁴. İlişki terimlerini bir liste hâlinde aşağıda görebiliriz: büyük erkek kardeşler - ağabeyler (*içilärim*), küçük erkek kardeşler (*inilärim*), büyük kız kardeşler - ablalar (*äkälärim*), küçük kız kardeşler (*singillärim*), eş-hanım (*kisilerim*), erkek çocuklar (*oylanlarım*), kız çocuklar (*qizlarım*), torunlar (*uruylarım*) ve diğer aile üyeleri (*qadaşlarım*)¹⁵. Diğer yazılara dikkat edildiğinde Gabain, "kişi/kisi" sözcüklerinin çoğulunu "eş" olarak değil, "akraba" olarak çevirmeyi önermiştir¹⁶. Fakat yukarıda adı geçen metin, böyle bir yorumdan bahsetmez. "Kisilärim" kelimesinin, birkaç insanın genel ifadeleriyle, "eşlerim" olarak daha dar anlamda kullanılmak zorunda kaldığına inanmaktayım. L. Ju

⁶ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*, Oxford 1972.

⁷ R. Dankoff, J. Kelly, *Compendium of the Turkic Dialects* (Dīwān Luḡāt at-Turk), Harvard 1982-1985, Parts I-III.

⁸ Bakınız ED (fn. 6), 749a; CTD (fn. 7), part III, p. 107: kis: wife (eş)

⁹ Bang (fn. 2), p. 245.

¹⁰ ED (fn. 6), 749a.

¹¹ P. Zieme, Ein uigurisches Familienregister aus Turfan, in: *Altorientalische Forschungen* 9 [1982], p. 264, line 3.

¹² G. Hazai, Ein uigurisches Kolophon zu einem Avalokiteśvara – Lopreis, in: *Tractata Altaica*, Wiesbaden 1976, pp. 273-276.

¹³ Hazai (fn. 12), p. 274 line 20.

¹⁴ Bakınız süreksiz notlarıma: Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço. Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien, in: *Problema von Schrifttum und Gesellschaft in altasiatischen Kulturen*, Berlin (baskısı mevcuttur).

¹⁵ TM 36 (U 4791) [Turfan Koleksiyonu zimmetindedir (AdW der DDR)], Satır 15-17.

¹⁶ V. Gabain (fn. 1), p. 57.

Tuguşeva tarafından düzenlenen iki baskıdan biri, *anam* “*annem*” ifadesini, farklı kişi adlarını da arka arkaya koyarak beş kez kullanmıştır¹⁷. Açıkçası belirtilen bu anneler, birkaç kişidir. Örnekler ışığında, bu metinlerin, bir kişiden ziyade birkaç kişinin isteği ile yazıldığı düşünülmektedir.

2. BÄG

“Koca / Eş” anlamına gelen genel bir kelimedir. Kaşgarlı tarafından daha önceden de ifade edilmiştir¹⁸. Bazı yayınların yanı sıra belgelerde de bulunan bir sözcüktür. Son kocasına “*artmış bāgim*” adını veren rahibe Qutluy’un itiraf yazısı buna iyi bir örnektir¹⁹. 1330 yılında basılmış bir metinde; kadın, kocası Yol Temür’ün sağlıklı dönüşü adına ona “*öz bāgim*” “*benim kocam*” diyerek seslenmektedir²⁰. Ayrıca Murtuq’dan baskılı bir metin içinde, kişi adı olarak “*Öz B(ä)g*” yer almaktadır: “*inim Öz Bgkä*” “*benim küçük kardeşim için Öz Bäg*”²¹. Aynı baskıda “*bāgim*” sözcüğünün “*eşim, hanımım*” mânâsına da geldiği görülmektedir. İşte örnekler; *bāgim Qutadmış Bört* “*benim eşim Qutadmış Bört*”²², “*bāgim Ödüşkä*” “*hanımım Ödüş için*”²³. L. Rásonyi²⁴ ve S. Çağatay²⁵ ayrı ayrı, diğer kaynakları da esas alarak, “*bāgim*” kelimesinin bu anlamına gönderme yapmaktadırlar.

3. QATD=QA’T

“Eş-Hanım” anlamındaki “*Qatdīm=Qa’tīm*” sözcüğünün aşağıdaki maddeleri, bilinmeyen bir kitaba ekli olan baskıdan alınmıştır:

Qatdīm Qıtay [Tn]gri[m]ka “Eşim/Hanımım Qıtay [Tn]gri[m] için”

Qatdīm Ütritmiş “Eşim/Hanımım Ütritmiş”

Qat[đim] Kūsāmiş-ka “Eşim/Hanımım Kūsāmiş için”

[Qa]tdīm Qaqač İnal-qa “Eşim/Hanımım Qaqač İnal”²⁶

Bu örneklerden de net bir şekilde görüleceği üzere, “*qatdīm*” formu, bir fiilin geçmiş zaman hâli değildir. Bunun aksine birinci şahıs iyelik eki alan bir isimdir.

S. Çağatay “*qat*” kelimesinin ve çeşitlerinin, bazı Türk Sibiryâ dillerinde bulunduğu bahseder²⁷. Bu konuyla alakalı daha kapsamlı bilgi ise N. A.

¹⁷ L. Ju. Tuguşeva, Dva kolofona iz Sobraniya drevneujgurskikh rukopisej LO IVAN SSSR, in: *Tjurkologičeskij Sbornik* 1975, Moskva 1978, p. 255.

¹⁸ ED (fn. 6), 323a.

¹⁹ F. W. K. Müller, *Uigurica* II, apaw 1910, P. 89, Satır 86.

²⁰ P. Zieme, *Buddhische Stabreimdichtungen der Uiguren, Berliner Turfantexte* XIII, Berlin 1985, metin 20.59.

²¹ P. Zieme, *Materialien zum uigurischen Onomasticon* III, in: TDATB 1984, Ankara 1987, s. 268, satır 7.

²² MzuO III (fn. 21), s. 268, satır 12.

²³ MzuO III (fn. 21), s. 268, satır 13.

²⁴ Rásonyi (fn. 4), s. 232.

²⁵ Çağatay (fn. 3 [b]), s. 15 sqq.

²⁶ MzuO III (fn. 21), metin B satırı, kitabın sol yüzü 7-8.

²⁷ Çağatay (fn. 3 [b]), pp. 13-14.

Baskakov'un son yayınlarında verilmiştir²⁸. S. Çağatay'ın, "qat" kelimesinin "xatun"dan "qadın" şekline dönüşen ismin kısaltması olduğu yönündeki fikrine katılmamaktayım²⁹. Ana sebep, bazı yayınlarda veya yazılarda geçen "xatun" (hatun)³⁰ kelimesinin kişi adlarının bir parçası olarak iyi bilinir³¹.

"Qatd" kelimesinin en dikkat çeken özelliği, diğer kelimelerde bu zamana kadar görülmeyen son ünsüz formu şeklindedir. Bu son ünsüz oynamasının, telaffuzun değişik bir formunu yansıttığını zannediyorum. Bu bağlamda, Tuva dilinde *qa'ttaş* "eş"³² anlamına gelirken, *qatim* kelimesi "kayınpeder"³³ anlamındadır ve bu bir zıtlık oluşturur. İlk kelime "pharyngalisation / gırtlak" olayı görülür³⁴. Bana kalırsa, "td" sesini düşürmek, bu kendine özgü telaffuzu ifade etmek için kullanılmıştır. Bütünüyle ifade etmek istediğim, "eş" anlamındaki "qa't" kelimesinin temeli; aşağı yukarı "tabaka, yüzey" anlamındaki "qa't" kelime tabanı ile benzer olduğudur³⁵.

4. ALİNÇU

Gün yüzünde olmayan Budist çalışmalarda yayınlarında bu kelimenin yalnızca bir örneği mevcuttur: *alinču xatun-larim* "sahip olduğum eşlerim?"³⁶. Açıkçası, *alinču* kelimesi, "xatun" kelimesine atıfta bulunur, "al-" fiilinden türemiştir ve daha özel anlamıyla ise "bir kadın almak, evlenmek" olarak karşımıza çıkmaktadır³⁷. S. Çağatay ise "alyan" gibi fiilimsi isimlere gönderme yapar³⁸. Moğol dilinde de, benzer bir ifade vardır: "eş" anlamına gelen "abali" kelimesi, "almak" anlamındaki "ab-" fiilinden türemiştir³⁹.

5. ADAŞ

K. Röhrborn'un "Uyurca Wörterbuch" adlı eserinde kaydettiği örneklere göre, "adaş" kelimesi genel anlamda "arkadaş" mânâsını içerir⁴⁰, fakat *L. Ju. Tuguşeva*'nın hazırladığı yayına göre, kelimenin aşağıdaki verileri içerdiği de görülmektedir:

Adaş-ım Bolmiş-qa: "Eşim Bolmiş için"⁴¹

²⁸ N. A. Baskakov, *Dialekt lebedinskih tatar – čalkancev (kuu-kiži)*, Moskva 1985, s. 159.

²⁹ Çağatay (fn. 3[b]), pp. 13-14.

³⁰ ED (fn. 6), p. 602b.

³¹ Bakımız fn. 43.

³² (Red.) Ê. R. Tenişev, *Tuvinsko – russkij slovar*, Moskva 1968, 233b.

³³ TRS (fn. 32), 231b.

³⁴ Bakımız V. I. Rassadin, *Fonetika i leksika tofalarskogo Jazyka*, Ulan – Ude 1971; G. Kara's review in: AOH 27 [1973], S. 242 sqq.

³⁵ ED (FN. 6), s. 593b.

³⁶ BT XIII, 42. 23.

³⁷ K. Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch*, Wiesbaden 1977 -, s. 88b.

³⁸ Çağatay (fn. 3 [b]), s. 19.

³⁹ Bakımız BT XIII 42.23. notlarına.

⁴⁰ UW (fn. 37), s. 48ab.

⁴¹ Tuguşeva (fn. 17), s. 255 satır 14.

ESKİ TÜRKÇE “EŞ/HANIM” KELİMESİ ÜZERİNE BAZI AÇIKLAMALAR

Adaş-ım Qutluy-qa: “Eşim Qutluy için”⁴², bunu önceki “aile ilişki terimleri” olmaksızın iki isim daha takip eder: “*Qarna Šāli-kä*” “*Qarna Šāli için*” ve “*Ana Xatun Tngrim-kä*” “*Ana Xatun Tngrim için*”⁴³.

Adaşım İlig-kä: “Eşim İlig için”⁴⁴, bunu da iki isim takip eder: Yiymış Tngrim-kä “Yiymış Tngrim için” ve Kä[s]jik Tngrim-kä “Kä[s]jik Tngrim için”⁴⁵.

Bu yayın, “*eş-hanım*” kelimesinin diğer formlarını içermediğinden, “*adaş*” kelimesinin “*eş-hanım*” göreviyle kullanıldığını söylemektedir. Ancak, Qarna Šāli adı, erkeğe ait olduğu düşünülen bir addır⁴⁶ ve S. Çağatay tarafından da ikincil olarak “*sevgili*” şeklinde anlamlandırılmıştır⁴⁷.

---

⁴² Tuguşeva (fn. 17), s. 255 satır 23.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ J. Hamilton, *Les titres Šāli et Tutung en ouïgour*, in: JAs 272 [1984], pp. 425-437

⁴⁷ Çağatay (fn. 3 [b]), s. 32.

